

Közelítések magyarországi ponyvairodalom történetéhez (18–19. század)¹

BEVEZETÉS²

Tanulmányunk a magyarországi, világi tárgyú füzetes ponyvák történetét szeretné bemutatni a 18. század elejétől a hosszú 19. század végéig, részben esettanulmányok segítségével.³ Némi kitekintést enged a magyar nyelvterület legnagyobb példányszámú nyomtatványtípusa, a kalendáriumok alakulástörténetére is, hiszen a kettő között jelentős tartalmi átfedés figyelhető meg. Elsősorban a ponyvakultúra újkori alakulástörténetének társadalmi aspektusait, valamint a kiadás és terjesztés módjait kívánjuk megvilágítani, emellett tartalmi ismertetést, valamint a tartalom változására vonatkozó áttekintést is nyújtunk.⁴

A 19. századot megelőzően a Magyarország területén megjelenő ponyvanyomtatványok zöme vallásos témájú volt, imákat, hagiográfiákat, mirákulumokat, szent helyek legendáit tartalmazták. A világi témájú ponyvák arányának megnövekedésével a 19. század első évtizedeitől számolhatunk, de már a 18. század második felében is számos, nem vallásos témájú populáris nyomtatvány jelent meg.⁵ A ponyvakiadás 18. századi volumenéről nem rendelkezünk átfogó ismeretekkel, de összességében a

¹ A tanulmány megírásában Mikos Évának az MTA Bolyai Kutatási Ösztöndíj nyújtott nélkülözhetetlen segítségét. Csörsz Rumen István kutatásait 2017–2022 között a Lendület Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820 kutatócsoport támogatta. A dolgozat első, áttekintő része zömmel Mikos Éva, a második, elemző rész túlnyomó részt Csörsz Rumen István munkája. Ez utóbbi rész némely bekezdése – amely magyarul itt jelenik meg először – bekerült a szerző hamarosan lezáruló kismonográfiájába is: *Újdonnan új régiségek. Magyar világi ponyvaköltészet 1700–1830. Irodalomtörténeti Füzetek*.

² Jelen írás egy angolul Nagy-Britanniában megjelent munka átdolgozott, aktualizált változata. Az eredeti szöveg külföldi olvasók számára, felkérésre készült és áttekintő jellegű, ezért helyenként a magyar olvasó számára redundáns közléseket is tartalmaz, ezeket azonban az eredeti szövegösszefüggés miatt kénytelenek voltunk megtartani. Mivel a témából összefoglaló írás kevés született, s azok is több évtizeddel ezelőtt, talán nem felesleges egy ilyen nemzetközi környezetbe szánt írás magyarra való áttételése, amelyet elsősorban egyetemi tananyagként ajánlunk. A munka angol címét az eltérő terminológia okán átalakítottuk. Az eredeti cím és a megjelenés helye: *Cheap Prints in Eighteenth- and Nineteenth Century Hungary*. In: *Cheap Print and the People. European Perspectives on Popular Literature*. Edited by David Atkinson and Steve Roud. Cambridge Scholars Publications, 2019: 274–306.

³ Jelen írás tisztelegés az idén száz éve született Pogány Péter emléke előtt.

⁴ Az eredeti szövegben főként angol, kisebb részben német nyelvű szakmunkákra hivatkoztunk, amelyek a külföldi olvasók számára is elérhetők, a szakirodalom nemzetköziségére különösen a történelmi háttér megrajzolásánál igyekeztünk ügyelni. A magyar változatban megtartottuk az eredeti hivatkozásokat, melléjük rendelve azok magyar párhuzamait, ha volt ilyen. Ahol szükségesnek éreztük, további magyar nyelvű referenciákat is beépítettünk, s igyekeztünk olvasmánylistánkat aktualizálni, figyelemmel az utolsó négy év szerencsés ponyvakutatói fejleményeire.

⁵ Tartalmi áttekintést nyújt: Süveg 2002: 179–205.

könyvkiadásról vannak statisztikai adataink: Benda Kálmán számításai szerint 1710-ben a magyar nyelvű kiadványok 96%-a vallásos tárgyú volt, a 18–19. század fordulóján már csak 40%.⁶ A vallásos ponyvák ugyanakkor nagy példányszámokkal voltak jelen az egész 19. században, s hatásuk jóval tovább érvényesült, mint a világi ponyváké, szórványosan egészen a 20. század végéig.⁷ Munkánk második fő szempontja felhívni a figyelmet néhány érdekességre a ponyva világiasodásának folyamatában, illetve a vallásos és világi ponyvakultúra néhány összefüggésére.

Harmadik szempontunk a verses ponyvaszövegek és a 17–19. századi, főként nemesi értelmiség által alkotott és használt kéziratos versgyűjtemények, az úgynevezett *közköltészet* közti összefüggések, átjárások megvilágítása. A közköltészet Magyarországon a kéziratos írásbeliség és zártabb közösségek szóbeliségének kettősségében élt, egy-egy behatárolt társadalmi réteg használatában. A korlátozott nyilvánosság, valamint a viszonylagos elszigeteltség miatt regionális típusai is létrejöttek. A kéziratos terjedés a 19. század első harmadában fokozatosan beszűkült, 1830 után már csökkenő mértékben keletkeztek újabb kéziratos füzetek a kollégiumokban, illetve a nemesi jellegű értelmiség soraiban. Ezzel párhuzamosan azonban az iskolareformok hatására az iparos és a paraszti rétegek egyre nagyobb része vált olvasóvá, aminek következtében mind a kéziratos, mind a nyomtatott nyilvánossághoz egyre erősebben tudtak kapcsolódni. A ponyvák azonban a század elejéig létrehozott kéziratos szövegek variánsait tovább terjesztették a társadalom egyre szélesebb rétegeiben, s a 19. század végére egészen a paraszti szájhagyományig is eljuttathatták őket.

Tanulmányunk a 19. század második harmadáig jut el a téma tárgyalásában, ekkor ugyanis olyan hirtelen, intenzív társadalmi, gazdasági és kulturális változások zajlottak Magyarországon, amelyek egyebek mellett a ponyvakultúrát is gyökeresen átalakították, ezeknek az átalakulásoknak a vizsgálata már szétfeszítené a kereteinket. Ahol szükséges, igyekszünk kitekinteni a 19. század végének fejleményeire is.

RÖVIDEN A MAGYARORSZÁGI PONYVÁK KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETÉRŐL

A magyar nyelvterületen sosem folyt a populáris olvasmányokkal kapcsolatos módszeres, szervezett tudományos kutatás, ugyanakkor nagyszámú publikáció jelent meg a témában, amelyek céltételezésükben rendkívül szerteágazók. A térben és időben távoli szerzők és művek között nem alakul ki diskurzus, nem teremtődött fórum a kulcskérdések megvitatására. A téma feldolgozását nehezíti, hogy nincs rendszeres nyilvántartás, amely a mai Magyarország, valamint a korábban hozzá tartozó magyarok lakta területek magyar nyelvű, valamint az egykori ország nemzetiségeinek

⁶ Benda 1978: 289. Idézi: Süvegh 2002: 181–182.

⁷ Lengyel 2004.

nyelvein (szlovák, német, szerb, horvát, román, jiddis), továbbá latinul kiadott populáris nyomtatványok lelőhelyeiről számot adnának.⁸

Az eddig megjelent áttekintő munkák jelentős anyagfeltáráson alapulnak, és nagyon sokféle kérdésre keresnek választ. Pogány Péter az 1950-es és 1970-es évek között hatalmas adatfeltárási és tipologizálási munkát végzett, amit két reprezentatív monográfiában és egy antológiában tett közzé.⁹ Elsősorban a líratörténet, ezen belül is a népdalok alakulása foglalkoztatta, de *A magyar ponyva tükröire* című kötetében teljes körűen tekintette át a témát, nyomda-, sőt várostörténeti adatokkal.¹⁰ Heroikus munkája az ő életében alig talált folytatókra.

Békés István sajátos nézőpontból, a bűnügyi történetek alakulása szempontjából közelítette meg a 19. századi ponyvakultúra történetét, amely egy igen jelentős szelete a hazai világi nyomtatványoknak.¹¹ Az 1980-as évek végén összegezte kalendárium-kutatásait a társadalomtörténész Kovács I. Gábor. Főként a sok színes, szórakoztató és hasznos ismeretet közlő kalendáriumok szerepét vizsgálta a magyar polgárosodásban, kapitalizálódásban, valamint a parasztság emancipációjában.¹² Szilágyi Ferenc a 18–19. századi győri kalendáriumok anyagából készített gazdag szöveggyűjteményt.¹³ Dukkon Ágnes monográfiája szintén a kalendáriumok hazai kultúrtörténeti összefüggéseit, illetve nyugati előképeit vizsgálta.¹⁴ Mind a négy munka máig kiindulási és állandó hivatkozási alap a téma kutatói számára.

A populáris nyomtatványok iránt Magyarországon leggyakrabban két terület, a folklórtudomány és az irodalomtudomány képviselői érdeklődnek. A *folklorisztika* hosszú ideig viszonylag szerény érdeklődést mutatott, mivel hazánkban a szóbeli folklórgyűjtés prioritást élvezett. A magyar kutatási hagyományban ráadásul még a 20. században is erősen tartotta magát az a 19. századi elgondolás, hogy a folklór önmagától létező, „autochton” jelenség, az alsó társadalmi rétegek alkotják és használják, s a társadalom felső rétegeiből származó kezdeményezések nem befolyásolják. Bár ezt a nézetet már

⁸ Lásd például a szlovák kalendárium-katasztert: Kispová – Vančová – Gešková 1984. E probléma orvoslását szolgálja egy kiépítés alatt álló online adatbázis: <https://ponyva-lendulet.iti.btk.mta.hu/menu.php>. A közelmúltig ennek szoftver háttere készült el, s néhány száz ponyvafüzet került rögzítésre. Ez a projekt e sorok egyik szerzője, Csörsz Rumen István kezdeményezése, az *Irodalmi nyilvánosság a polgárosodó Nyugat-Magyarországon (1770–1820)* című Lendület-kutatócsoport támogatásával, kialakítása Köszegehy Péterrel közös munkájuk.

⁹ Pogány 1978.

¹⁰ Pogány Péter Szaléz (1923–1993) bencés szerzetes, irodalom- és folklórkutató ponyvafeltáró és népdaltörténeti munkáját 1951 és 1958 között a Népművészeti Intézetben kezdte. Később szabadfoglalkozású értelmiségiként folytatta. További munkái a témában: Pogány 1983.; 1993. Jelentős feltárási munkájának köszönhetően készült el a máig kiadatlan, és lényegében feldolgozatlan Magyar Népdalszöveg Kataszter, amely írott és szóbeli forrásokat egyaránt tartalmaz. Lelőhelye a budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Archivuma. Pogány Péter életéről és munkásságáról részletesen lásd jelen lapszámban Chikány Judit írását.

¹¹ Békés 1960. Békés István (1900–1982) író, újságíró. Az 1960-as évektől az anekdota műfajával foglalkozott elsősorban, bűnügyi ponyvákrol szóló összegzése a magyar krimi történetének első fejezeteként íródott.

¹² Kovács 1989.

¹³ Szilágyi 1983.

¹⁴ Dukkon 2003.

a 19. század vége óta sokan sokféle módon cáfolták, a marxista társadalomszemléletben kitüntetett helyet kapott, s Magyarországon kisebb vagy nagyobb mértékben, akár öntudatlanul is szinte valamennyi tudóst befolyásolt. A francia és az angol gyakorlatra jellemző megközelítés, hogy a folklórba az alsó rétegek sokáig más rétegek által is használt kultúrájának sokféle szóbeli, rituális, írott stb. megnyilvánulása beletartozik, egészen az 1990-es évekig csak esetlegesen érintette meg a hazai kutatókat.¹⁵ A folklórkutatás Magyarországon a 19. század közepétől a szájhagyománygyűjtés lázában égett, ami szintén hozzájárult a folklór és írásbeliség kapcsolatainak háttérbe szorulásához. Azonban azt is látni kell, hogy az elitek és a társadalom egyéb rétegei, valamint a szóbeliség és az írásbeliség közti kapcsolatok nálunk meglehetősen bonyolultak voltak, s ábrázolásuk korántsem lehetséges kétpólusú modellek segítségével.

Az irodalomtörténet irányából főként esztétikai problémák nehezítették a téma tárgyalását, hiszen a populáris írásbeliség szétfeszíti a műveltségi elit esztétikai kategóriáinak kereteit. Egy irodalomtudós látóterébe főként akkor kerülhettek a populáris nyomtatványok, amikor valamely jeles író, kanonikus költő valamely művének filológiai elemzése során fény derült annak populáris előzményeire, vagy egy-egy alkotás utóéletében játszott szerepet a ponyvai megjelenés. Előbbi a 20. század első felében a magyar irodalomtörténet-írást meghatározó filológiai iskola, illetve a német eredetű tárgytörténet képviselőire volt jellemző.¹⁶ Hasonló kutatások ma is zajlanak, amelyek a korábbiaknál erőteljesebben vonják be a populáris hatást egy-egy mű értelmezésébe.¹⁷ Jellemző továbbá nagy hatású irodalmi művek ponyvai utóéletének kutatása is.¹⁸ Az ún. *tárgytörténet* a folklórtudományban is éreztette hatását a 20. század elejétől napjainkig: a ponyvanyomtatványok a szóbeliségből ismert témák és motívumok írásbeliség és szóbeliség, valamint különböző társadalmi rétegek közti közvetítésében játszhattak szerepet. Nagy Ilona például a bibliai apokrifek motívumai és a magyar népköltészet biblikus történetei között fellelhető párhuzamok lehetséges írott forrásait számba véve talált ponyvai közvetítőket.¹⁹

Magyarországon a társadalomtörténeti, művelődésszociológiai, valamint médiatörténeti megközelítés meglehetősen későn fordult e korai források felé, holott nálunk a sajtó, s különösen a tömegsajtó viszonylag későn jelent meg: a 19. század derekán. Funkcióját korábban, majd vele párhuzamosan is bizonyos társadalmi rétegekben a populáris nyomtatványok töltötték be. Az utóbbi évtizedekben e területen is jelentős elmozdulás történt, s a sajtótörténet egyre nagyobb figyelmet szentel a témának.²⁰

Az utóbbi két évtizedben soha nem látott érdeklődés övezi a 18–19. századi populáris nyomtatványok történetét Magyarországon. Miközben az élő szájhagyomány zenei és népköltészeti kutatása kényszerűen visszaszorul, az irodalomtudományban újra

¹⁵ Lásd Burke 1991 (1978). A mű magyarul közvetlenül a rendszerváltás után jelent meg, a Burke munkássága iránti hazai érdeklődés azonban ennél korábbi. Lásd még: Burke 1984.

¹⁶ Scheiber 1984. Baros 1918.

¹⁷ Csörsz 2016.

¹⁸ Chikány 2015.

¹⁹ Lásd pl. Nagy 1999.

²⁰ Ezen munkálkodik Országos Széchényi Könyvtárban működő *Res Libreria Hungariae* Kutatócsoport.

feltámadt társadalomtörténeti érdeklődés viszont nyitottá tette a kutatókat a kánonon kívüli irodalmi jelenségek iránt. A ponyván terjedő anonim szövegek kutatása már az 1960-as években összekapcsolódott a 17–18. századi magyar énekköltészeti emlékek kritikai kiadásával (Stoll Béla, Varga Imre, Küllös Imola, Csörsz Rumen István).²¹ Párhuzamosan egy önálló antológiasorozat is megindult, így elérhetővé válhatnak a nehezen áttekinthető, sokféle köz- és magángyűjteményben szétszóródott ponyvák legfontosabb szövegei.²²

A legtöbb ellentmondást és izgalmas kutatni valót az jelenti, hogy a közköltészet a régi Magyarországon túlnyomórészt kéziratos (ezáltal interaktív, továbbköltésre-szerkesztésre serkentő) másolatok útján terjedt. Ezt a működésmódot és szövegrepertoárt jelentősen befolyásolta a ponyvák elterjedése. A korszak populáris irodalmát célzó történeti-poétikai vizsgálatokban is nagy hangsúlyt kapnak a két médium eltérései, az alkotók és a befogadók körének változásai.

A PONYVÁK KIADÓINAK ÉS OLVASÓINAK TÁRSADALMI HÁTTERE

A 18. század végén a populáris nyomtatványok (ponyvák, kalendáriumok) a magyar társadalom eléggé tagolt középső rétegében terjedtek leginkább. Magyarországon a polgárosodás a kora újkort átívelő török hódoltság miatt a nyugat-európaihoz képest megkésett, a 18. században még jellemzően az északnyugati és erdélyi szász városok, valamint Buda, Pest és környéke középkorban betelepült német lakosai tekinthetők polgárságnak. A csekély lélekszámú magyar polgársággal együtt is nagyon kevesen voltak. Az értelmiség kiterjedt, lélekszámában legnagyobb alsó rétege, a falvak és mezővárosok értelmisége (papok, tanítók, jegyzők) többsége ún. *honorácior* volt, azaz nem nemesi származású, de a tradicionális városi polgársághoz sem tartoztak. Ők tekinthetők a későbbi polgári értelmiség előfutárainak, s ők voltak a népes köz- és középnemességgel együtt a korszak leglelkesebb ponyvaolvasói.

A 19. században felgyorsult a középosztályosodás folyamata, számos különböző társadalmi csoport integrálásával, noha egységes középosztály kialakulásáról a 20. század elejéig sem beszélhetünk. A középréteg új tagjai legnagyobb számban a középbirtokos nemesség, a magyarul angol szóval dzsentrinek (gentry) nevezett csoport soraiból verbuválódtak, akik különböző okokból polgári hivatást választottak. Emellett a reformkortól az emancipálódó zsidóság köréből kerültek ki. A modern magyar polgárság megteremtésében a nemességnek jutott a legfontosabb szerep, akik magukkal

²¹ A 17. századi magyar költészet kritikai kiadásait nagy terjedelmű, egyes antológiák formájában adták közre. A ponyvaszövegek tekintetében érintett kötetek, gazdag jegyzetanyaggal: RMKT XVII/3 (1961), 9. (1977), 10. (1981), 11. (1986) és 14. (1991). A 18. századi közköltészet kritikai kiadása önálló alsorozatot képez az RMKT-n belül. Eddig négy kötet jelent meg: RMKT XVIII/4. (2000), 8. (2006), 14. (2013) és 15. (2015). A hamarosan lezáruló következő kötet (*Ünnepi közszoöntőversek*) anyagában nincs ponyvaszöveg, de az azt követő kötetekben, a szerelmi költészet körében annál több ilyen forrást hasznosítunk majd.

²² Eddig két kötet jelent meg: *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820*. Csörsz (szerk.) 2018. és 2020. A 19. századi repertoárból adott legfrissebb ízelítő: Domokos 2022.

hozták a korábbi évszázadokból kissé zárt, régies, provinciális műveltségüket és történelemszemléletüket.²³ A középső társadalmi réteg sajátos alakulástörténete a magyar kulturális életet, s ezen belül a populáris nyomtatványokat is alapvetően határozta meg.

Mindez nyomon követhető a könyves szakma, a könyvnyomtatók, -terjesztők, akárcsak a szerzők társadalmi összetételén, illetve annak változásán.²⁴ A könyvkiadó dinasztiák Magyarországon a 19. századot megelőzően szinte kivétel nélkül német eredetűek voltak, hiszen ügyfeleik is jelentős részben németül olvastak, a német nyelvű könyvek részesedése a könyvforgalmazásból a 19. század elejéig jelentős maradt. A nyomdák legnagyobb részt felvidéki és erdélyi polgárvárosokban, valamint Pest-Budán működtek. Ezek üzemeltetői közül többen az Örökös Tartományokból, illetve a német nyelvterület más részeiről érkeztek, mert piacszerzési lehetőséget láttak Magyarországon. A Landerer, Beimel, Werfer családokhoz a század végén csatlakoztak az emancipálódó családokból származó könyvkiadók és könyvterjesztők. Tárgyalt korszakunk a magyarországi nemzetiségek emancipációjának fénykora volt, egyúttal a nemzetépítés, a magyarosítás kora is, amely folyamatban kitüntetett szerep jutott az írásbeliség különböző fajtáinak, így a sajtónak és az irodalomnak. A magyar nyelvű irodalom és sajtó feltételrendszerének megteremtésében legnagyobb erőfeszítéseket például az osztrák származású Heckenast Gusztáv vagy az erdélyi szász Tilsch János tették.

A 19. század közepét megelőzően nem voltak még az olcsó nyomtatványok kiadására és terjesztésére szakosodott vállalkozások; a ponyvakiadást a műveltebb rétegeknek is dolgozó kiadók végezték.²⁵ A középréteg szélesedésével a populáris nyomtatványok fogyasztóinak köre is szélesedett. A 18. század utolsó évtizedeiben a népszerű olvasmányokat a falusi és mezővárosi értelmiség használta, ezért az ő műveltségük és irodalmi elvárásai jelentek meg benne. Verses anyaguk is jellemző e réteg kultúrájára; a magyar kutatási hagyományban *közköltészet*ként megnevezett szociokulturális gyakorlatot tükrözi, s kéziratokban, szóbeliségben és populáris nyomtatványok segítségével terjedt. E médiumok egymást is erősítették, szabályozták; bővebben lásd az utolsó fejezetben.

A magyar ponyvakultúrát azonban nem lehet pusztán a közköltészet fogalmával leírni. Nemcsak az itt közölt alkotások vegyes eredete miatt jelent ez problémát, bár a közköltészet tágabb értelmezési tartományába természetesen minden beletartozik és (alkalmilag) egyenrangúvá válhat. Egyaránt anonim formát ölt az a dal, amelyeknek már akkor sem ismerték a szerzőjét vagy továbbbíróját, de a legnépszerűbb költők kéziratosan variálódó alkotásai is. Nem szabad azonban leszűkítenünk a kört a verskultúrára sem, hiszen a nyomtatványokon a kéziratoknál sokkal jelentősebb a szórakoztató prózai szövegek, például kisepikai műfajok – szólás, közmondás, találós kérdés, rejtvény, tréfa, anekdota – részesedése.²⁶ Ezek ekkor és később is a szóbeliség és írásbeliség kettősségében léteztek, s jelentős szerepet játszottak a társasági életében, feltehetően több társadalmi rétegben is. Emellett a korai populáris nyomtatványokban sok

²³ Kövér (szerk.) 2004: 3–270. különösen 90–151. Kövér (szerk.) 2006.

²⁴ Lásd Lipták 2016.

²⁵ Pogány 1959.

²⁶ Pogány 1978: 31–122., 176–187.; Mikos 2020.

más nyelvből fordított szöveg jelent meg, ami – tekintettel Magyarországi rendkívül változatos etnikai-nyelvi összetételére, valamint a könyvszakma németes jellegére – egyáltalán nem csodálható. Az egykori Magyar Királyság területén ebben az időben élt nemzetiségek alfabetizációja eltérő ütemben zajlott. Az egyes kiadók igyekeztek tekintettel lenni a különböző csoportok igényeire, s a különböző anyanyelvű csoportokat is kiszolgálták.²⁷

A 18. század második felében a széles néptömegek még nem részesülhettek a ponyvanyomtatványok áldásaiból. A vidéki földművelők írástudóvá tételéhez az első lépések a 18. század utolsó harmadában történtek meg. Nagy előrelépést jelentett ebben Mária Terézia császár- és királynő 1777-es *Ratio educationis* című tanügyi rendelete, amely központilag szabályozta az egész Habsburg Birodalom területén a korábban az egyházak felügyelete alá tartozó oktatást.²⁸ A rendelet hatására jelentősen megnőtt a falusi népiskolák száma.²⁹ Azonban még egy teljes évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy az állam szándékai testet öltsenek, s a vidéki agrárnépesség soraiban jelentősen csökkenjen az analfabetizmus. A kutatások a magyarországi alfabetizáció történetét illetően még nem szolgáltatott elegendő adatot arra nézve, hogy a társadalom alsó rétegeinek hány százaléka tudott olvasni, illetve írni, s tudásuk minőségének vizsgálata is hátra van még. A kutatások az eddigiekben főként az írástudást vizsgálták, ebből azonban közvetlenül nem lehetséges az olvasni tudásnak sem mennyiségi, sem pedig minőségi aspektusait elemezni.³⁰ A korabeli ponyvakiadványok tartalma és példányszáma nem utal arra, hogy paraszti olvasók statisztikailag kimutatható arányban részt vettek volna azok megvásárlásában. Ugyanakkor a ponyvák tartalmához nem csupán azok megvásárlásával juthattak hozzá, hanem például mások általi felolvasások segítségével is.³¹

Mindez nemcsak a hétköznapi íráshasználatot érintette, hanem a (szép)irodalmi alkotásokat is. El kell ismernünk: jórészt a Habsburg oktatáspolitikai hatásával magyarázható, ahogyan a 18. század közepétől ugrásszerűen megnőtt a világi kéziratos versgyűjtemények száma, s ezt némi késéssel követi a datálható világi ponyvák görbéje is. A terjedő íráshasználat néhány évtized alatt jelentősen kitágította a szövegek elterjedtségének határait horizontálisan (földrajzi értelemben), majd vertikálisan (társadalmi rétegek tekintetében) is. Irodalomszociológiai értelemben a 18. század Magyarországon egyszerre volt a kiteljesedés és az alapvető változás kora. A kéziratokon túl a század közepétől már a ponyvakiadások is terjeszteni kezdik a közköltészet régebbi és újabb alkotásait, többszörös ízlésformálóként.³² Épp az átalakuló iskolahálózat

²⁷ Az első román világi versgyűjtemény (1768) szintén ponyvafüzet jellegű; elemzése: Csörsz–Szilágyi 2016.

²⁸ *Ratio educationis*, 1777.

²⁹ Rathmann (szerk.) 2002.

³⁰ Tóth I. Gy. 1996: 63–99.; 2000: 47–93.

³¹ Schenda 1993. Schenda összegző munkája számos példát hoz az írásbeliség szóbelivé válásának lehetőségeire olyan közösségekben, ahol nem feltétlenül tudnak még olvasni a zárandokhelyektől a házaló kereskedőkön, vásári ponyvaárusokon keresztül az állomásozó katonákig, s a sort még folytathatnánk. Részletesen: 217–238.

³² A Magyar Művelődéstörténeti Lexikonba írt szócikkünk ezt a művelődéstörténeti szerepet igyekezett megragadni a régebbi magyar irodalom kapcsán; Balázs-Hajdu – Csörsz 2009.

nyomán, az írni-olvasni tudás terjedésével válik valóban közköltészetté mindaz, ami korábban szűkebb nemesi-értelmiségi körök olvasmánya, egyazon kollégiumban lakó diákok helyi dalkincse, netán titokban terjesztett, bizalmi körben mozgó (rebellis vagy túl profán) szövegegyüttes volt. A ponyvák, majd a 19. század elejétől a kalendáriumok egyszerre fölöznek le és alakítják át a repertoárt, mivel saját szövegtípusokat és később akár elsődlegessé váló variánsokat hoznak forgalomba. E folyamat kiszélesíti a vevők körét a mezővárosok és a falvak felé, ugyanakkor hátráltatja a közköltészet jól bevált működését: a nyomtatás nem teszi lehetővé az interaktív viszonyulást, a személyes szöveggondozást (javítás, rövidítés, továbbírás, parafrázis stb.).

A 19. század első évtizedeitől a ponyvafogyasztók táborába fokozatosan új társadalmi csoportok kapcsolódtak, a mindenkor polgárság újonc tagjai. A paraszti társadalom széles tömegeinek olvasóvá válása csak a 19. század végén, a kiegyezéssel (1867), valamint báró Eötvös József kultuszminiszter népiskolai törvényével (1868) vált lehetővé.³³ Amint már említettük, a 19. század közepét megelőzően igen kevés ismeretünk van a ponyvák és más olcsó nyomtatványok legelső társadalmi rétegben való használatáról. Szórványos adatok mutatnak e réteg ponyva- és általában íráshasználatára is,³⁴ de tömeges paraszti olvasóközönsséggel ebben a korszakban semmiképp sem számolhatunk. Az alfabetizáció a 19. század folyamán fokozatosan gyorsult, s egyre többen kapcsolódtak az olvasók táborába. A paraszti társadalom olvasóvá válásában kiemelkedő jelentősége volt az 1848-as jobbágyszabadságharcnak is, amelynek köszönhetően a gazdák tulajdonosává váltak korábban jobbágyként művelt földjeiknek. Az immár birtokos parasztgazdák be tudtak kapcsolódni az árutermelésbe, a piacon szerzett pénzüket pedig egyéb, például szellemi javakra is fordíthatták.³⁵

Az országos érdekeltségű ponyvakiadók megjelenésével a paraszti réteg egyelőre még szórványos bekapcsolódásától, az 1840-es évek elejétől lehet számolni, ekkor indult útjára a mosonmagyaróvári Czéh Sándor, valamint a pozsonyi, később pesti Bucsánszky Alajos, akik élen jártak a későbbi évtizedek, az 1848-at követő időszak nyomdászati konjunktúrájának kihasználásában. Hozzájuk csatlakozott 1862-től Bartalits Imre a patinás pesti Patzkó nyomda felvásárlásával és profilja átalakításával. Szintén az 1860-as évek elejétől tett szert jelentős piaci részesedésre Méhner Vilmos.³⁶ A legnagyobb kiadók is foglalkoztak ugyanakkor kalendárium-kiadással, így a kalendárium a 19. század végéig megőrizte első helyét a nyomdatermékek példányszámait tekintve. A naptárkiadás a legjelentősebb pesti kiadóknak, így a Trattner és Károlyi, valamint a Heckenast (korábban Landerer és Heckenast) cégeknek is állandó, komoly bevételt biztosított.³⁷

A ponyvanyomtatványok előállítását a megírástól a terjesztésig továbbra is a középréteghez tartozó értelmiségiek, iparosok kezében maradt. Miközben a fogyasztók társadalmi hovatartozása gyors változáson ment át, e füzetek tartalma csak nagyon lassan tudott átalakulni, s erősen magán viselte a középréteg konzervatív, dzsentri ere-

³³ Vörös 1972.

³⁴ Sz. Kristóf 2008.

³⁵ Kovács 1989: 53–111.

³⁶ Pogány 1978: 293–303.

³⁷ Kovács 1989: 78–118.

detű részének műveltségeszmenyét, hagyományfelfogását, történet szemléletét. Másrészt azonban hatással volt rá a reformkor, az 1820–1840-es évek közti időszak magas kultúrájának számos fejleménye, mindenekelőtt az irodalmi életben tapasztalható események, így az *irodalmi népiesség*, sőt a magyar nyelvterületen ekkor megjelenő romantika ízlésvilága is.³⁸

NYOMTATÁS, KIADÁS, TERJESZTÉS

A magyar kutatási hagyományban a *populáris olvasmány*, *populáris irodalom*, illetve *populáris nyomtatvány* kifejezések az utóbbi két évtizedben kezdtek terjedni, elsősorban német hatásra, különösen Rudolf Schenda műveinek köszönhetően.³⁹ Ezt megelőzően a szaknyelv a köznyelvi *ponyva* szót használta minden nagy példányszámú nyomdatermék megnevezésére.

A *ponyva* kifejezés eredendően gúnynév, s arra utal, hogy a 18. századtól a vásárokon – engedély híján – a földre terített olcsó szövegről, azaz ponyváról árusítottak. A korabeli irodalmárok a *pótrás* (*'polturás'*) vagy *krajcáros (h)istória* névvel illették e füzeteket, utalva filléres árukra, amelyet a hátlapon gyakran árvers adott a vásárlók tudtára:

Kérdést itten ne tégy, mi árra ezeknek?
Két Garas az árra mind a' hét éneknek.

Másutt:

Jó barátom ne-is kérdezd-meg az árrát,
Hanem tsak add ide azt a' réz polturát.

Két krajtzáron tartom, Polturán adhatom
Ne kotzódj az árrán, azt én ki-mondhatom.

Egy negyedik füzetben:

Haj dunátum zatskó,
nálád van a' zatskó,
vedd ki a' három krajtzárt,
végy meg rajta Jankó,
hadd olvafla a' Latzkó,
hallgafla a' Ferkó,
danolja a' Gyurkó.⁴⁰

³⁸ Vermes 2014.

³⁹ Schenda 1970.; 1989.;³ 1976.

⁴⁰ Az idézett árversek kiadása (több hasonló szöveggel együtt): *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820*. Csörsz (szerk.) 2020: 113–123. sz. Az árak elemzéséhez lásd még: Csörsz 2023.

Az összegek korabeli vásárlóértéke a magyar árviszonyok között egy napszámos vagy egy közkatonai napi bérének felelt meg, tehát talán időnként a legszegényebbek is megengedhették maguknak a ponyvák vásárlását.

A ponyvák előállítására sem volt különösképp drága. Fennmaradt néhány felvágatlan példány (Budapest, Marosvásárhely), ezek nyomán világosan látható a technológia.⁴¹ Nyolc oldalanként egyetlen ív papírt használtak a füzethez, amelynek mindkét oldalára négy–négy oldalt nyomtattak. Így egy vágással és egy hajtással elkészült egy nyolclapos kiadvány, két ilyenből pedig egy komolyabb füzet is összeállt. Maradék, hitvány minőségű rongypapírra nyomtatták, maradék időben, nyilván az épp szabadon álló betűkészletből, korrektúra nélkül. A szedést nem volt érdemes hosszan tartani a keretben, így ugyanannak a ponyvának sem újranyomásairól beszélhetünk (ha igen, akkor a címlapkép cseréjével), hanem egyszerűbb volt pár óra alatt újraszedni.

A füzetek terjedését ugyanez az elv biztosította: a rivális nyomdák egyszerűen újraszedték egymás eladhatónak ítélt kiadványait, például így találkozunk a váci vagy győri kiadványok replikájával Erdélyben, és viszont. A ponyvákat semmiféle szerzői vagy kiadói jog nem védte, már csak kétes besorolásuk miatt sem. Illusztrációik gyakran nem egyediek, hanem az adott nyomda más könyveiben köszönnek vissza. Így kerül a Toldi Miklósról szóló, 1574-ben írt, sokszor kiadott históriás ének borítójára 1768-ban egy postakürtös lovast ábrázoló embléma. A később ugyanitt, a győri Streibig cégnél nyomtatott *Magyar Hírmondó* folyóiraton is ez köszöntötte az olvasókat. A török kori vitéz, *Kádár István halálának históriája* címképén egy római vitéz (Hercules?) lépdel a Halak zodiákus jelén. A kesergő lányok rokokó dalos füzetén Klió múzsa látható, egy betyárballada címlapján pedig egy barokk lovaskatona. Máskor virágos-puttós-madaras csendéletek köszönnek ránk a teljesen másról szóló ponyvák borítóján, viszont némely füzetek a jobb helykihasználás miatt kép nélkül, sűrűn szedett szöveggel jelentek meg. Akadnak azért célzott, a szövegek témáit exponáló képek is, például a nyugati kiadványokról ismerős szerelmespárok, mulató társaságok, hordón lovagoló Bacchus, díszruhás vőfély virágos bottal,⁴² illetve Napóleon vagy a lovas betyárok (Angyal Bandi, Barna Péter, Zöld Marci) stilizált képe. Ez a tendencia már az 1750-es években, a kezdeteknél megfigyelhető, de leginkább 1800 után válik jellemzővé.⁴³

A populáris nyomtatványokat a 18–19. század fordulóján még többnyire maguk a nyomdász-kiadók árusították. A könyvkereskedő szakma megerősödésével csak a 19. század második harmadától számolhatunk. Az utcai árusok, a házaló kereskedők, valamint a könyvkereskedők részesedése a füzetes nyomtatványok eladásából a század végéig csekély vagy egészen jelentéktelen maradt. Az utcai árusítást a hatóságok igyekeztek tiltani, egészen a század végéig, mivel a Habsburg Birodalom erősen tartott a politikai propaganda ilyen formán való terjesztésétől. (Gondoljunk a francia forradalom gazdag röplap- és gúnyvertermésére, amelyeket a párizsi nyomdák naprakészen

⁴¹ A marosvásárhelyi töredékek egy ház boltozatából, tömönyagként kerültek elő. Vö. Orbán – Csörsz 2016.

⁴² A vőfélyekről, vőfélyköltészetéről, valamint a téma közköltészeti összefüggéseiről lásd Tóth A. 2015.

⁴³ Bővebben: Csörsz 2017.

gyártottak, s máig elsőrangú forrásai a korabeli közhangulatnak.) A könyvnyomtatás és -kereskedelem az egész korszakban szigorúan szabályozott volt. Egyrészt az állam meghatározta, hogy kiből milyen feltételekkel válhat könyvnyomtató vagy -kereskedő, s igyekeztek alacsonyan tartani az iparengedélyek számát. Másrészt a kiadványok tartalmát a cenzúra szigorúan ellenőrizte. Emellett az udvar szándékai találkoztak az iparosokéval, akik nem szerették volna szaporítani a konkurenciát.⁴⁴

A legtöbb kisnyomtatvány az éves, országos sokadalmakon talált gazdára, kisebb részük a heti vásárokon, piacokon.⁴⁵ Ezért az olcsó nyomtatványokat Magyarország vonatkozásában sokkal inkább nevezhetnénk 'square literature'-nek, azaz tér-irodalomnak, mint 'street literature'-nek, vagyis utcai irodalomnak.⁴⁶ A 19. század végéről, valamint a 20. század első feléről fennmaradt leírások arról számolnak be, hogy a ponyvárusok, főleg a verses ponyvákat árusítók a vásárokon történeteiket énekelve, kántálva elő is adták, ezzel kívántak kedvet csinálni potenciális vásárlóiknak.⁴⁷ Ezzel egyúttal a szájhagyomány, azaz a recepció folyamatába is beavatkoztak, modellt adva a későbbi népi előadásmóddhoz, lehetővé téve a régies dallamok szinte valószerűtlenül hosszú tovább élését.

A cenzúra és az öncenzúra, mint látni fogjuk, kettős kényszer alatt tartotta a ponyvakiadókat. Ennek fontos jelei a hiányzó műfajok a kéziratossághoz képest (bővebben lásd az utolsó fejezetben). Az íróársadalom ponyvákra tett megvető megjegyzésein túl hivatalos rosszallásról, sőt büntetésről is tudunk. 1790 táján a nagyváradi cenzor fölterjesztést írt a Helytartótanácsához, amelyben az egyik, Kassán nyomtatott ponyva-füzet (*Szép Dallos Dinnom Dánnomok*) ifjúságra káros hatásáról ír. Hamarosan el is kobozták a füzet 61 példányát Debrecenben, a Lőrinc-napi vásáron, erkölcsstelenség, továbbá az uralkodó és a katonaság elleni lázítás vádjával.⁴⁸ Mai szemmel mindegyik erős túlzás, a szerelmi dalok közt legfeljebb egy-két pajkosabb utalás rejtőzik, a másik két gondot pedig ugyancsak egy szerelmi panaszdal két sora rejt, ahol a lány megátkozozza kedvesét, mert katonának szegődött, így el kell váljanak:

Az Isten ne mentsen a' Budai Vártól,

A' Ferentz császárnak szürke Mondérjától.⁴⁹

A tiltások baljós árnyékát jelzi az 1790–1800-as évekből ránk maradt nagyszámú keltezetlen vagy félrevezető humorral datált kiadvány. Ha ugyanis egy füzet „nyomtatott ebben az esztendőben”, akkor a hatósági ellenőrzés szinte lehetetlenné válik, a

⁴⁴ Kókay 1990: 80–99.

⁴⁵ Dankó 1992.

⁴⁶ Az angolban a populáris olvasmányok egyik legelterjedtebb megnevezése a *street literature* vagyis 'utcai irodalom' kifejezés a nyomtatványok arra felé legjellemzőbb terjesztésének módja – utcai árusítás, hálázás –, valamint a városi utcákon való éneklés, szóbeli elterjedés okán. (Emellett használatos még a cheap print, a popular print, valamint a chapbook megnevezés is.)

⁴⁷ Takács 1958.; Katona 1996.

⁴⁸ Pogány 1959: 69. Az adat az MNL OL „több XVIII. századi helytartótanácsi aktája” nyomán, sajnos hivatkozás nélkül szerepel.

⁴⁹ Pogány 1959: 69; *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820*. Csörsz (szerk.) 2018: 65. sz. 121–122.

tavalyi és régebbi termékek közé vegyült maradék áruként szépen eladogatható, amit idén már tilos kinyomtatni... A kutatás e két évtized anyagában a legnehezebb, a kiadások időrendjét jószerével csak a kéziratos másolatok és szekunder adatok (irodalmi említések) nyomán tudjuk megállapítani. Szerencsére az 1810-es évektől a kiadók többsége visszatért az évszámok feltüntetéséhez.

A magyarországi populáris irodalom egyik fénykora a 19. század közepső harmada volt. Ekkor a paraszti származású olvasók bekapcsolódásával mind a példányszámok, mind a kiadványok száma jelentősen megnőtt. A szakirodalom előszeretettel nevezi a korszak populáris nyomtatványait *népies ponyvának*. Ez azt a feltevést implikálhatja, hogy a népnek gyártott nyomdatermékeknek volt némi közük a népi kultúrához, folklórhoz, az alsó társadalmi rétegek – leginkább a parasztság – szájhagyományozó műveltségéhez. Azonban a viszony meglehetősen egyoldalú volt: a fentről lefelé mozgás sokkal inkább jellemezte, mint az alulról felfelé, bár utóbbi sem zárható ki teljesen.

A magyar ponyvák alkotói a középrétegből származtak, igaz ez a kiadókra, nyomdászokra is, akik saját műveltségüket tudták közvetíteni a nép, a heterogén köznépi olvasótábor felé, változó sikerrel. A középrétegek műveltsége pedig sokkal inkább merített a korabeli szellemi elit körök műveltségéből, mint a népéből. Az orális folklór elemei is a szellemi elit szűrőjén keresztül juthattak el a ponyvakultúrába. A népies ponyva pedig abban az esetben tudott hatni a tömegekre – elsősorban témák, szüzsék, motívumok, közhelystrófák és -sorok, mentalitásbeli jellemzők szintjén –, amikor az elit által megismert folklóralkotások átíratait sikerült közvetítenie. A Grimm-mesék fordításai vagy korabeli magyar mesegyűjtemények szüzséi például így juthattak el bizonyos ponyvákra, amelyek révén aztán széles körben népszerűvé válhattak, folklorizálódhattak.⁵⁰

Volt néhány típusa a magyar populáris nyomtatványoknak, amelyekben a kiadók és az olvasók igényei szorosabban kapcsolódtak össze, s az írásbeliség és szóbeliség közti rendszeres oda-vissza csatolás sem zárható ki. Noha ugyancsak a hagyományos műveltségű középréteg ízlése határozta meg ezeket, de nagy hatásuk lett a szájhagyományra is: a bűnügyi és a betyárponyvák. A magyar művelődéstörténetben, nemzeti identitásban jelentős helyet foglalnak el a betyárok, akárcsak a magyarokról kialakult sztereotípiákban, ahol az alföldi lovasbetyár máig fontos szereplő, ezt a képet pedig a turizmusipar is igyekszik erősíteni. Sobri Jóska vagy Rózsa Sándor a *jó rabló* archetipusát testesítették meg a 19. század közepétől az irodalmi művekben, ponyvákban és a népköltészetben, aki a gazdagoktól ellopott pénzt a szegények közt osztogatja, aki megsarcolja a hatalmasokat, és segíti az elesetteket.

A 18. század végétől se szeri, se száma a betyárokról szóló ponyváknak, de az első ilyen kiadványok hősei (Angyal Bandi, Sallai Pista és Barna Péter, sőt valamivel később Zöld Marci) éppenséggel nem lovagias betyárok, hanem eltévelyedett emberek, kevélységből vagy virtusból lett rablók, akik rossz társaságba keveredtek, máskor a szeretőjük kedvéért loptak. Sorsukból mindig a válságos fordulatokat emelik ki: az árulást, a fogságba esést és a kivégzést. Ezzel, illetve a gyakori bűnbánó strófákkal a kalandok, a szórakoztatás helyett a moralizáló szándék, az elrettentés vált uralkodóvá.⁵¹

⁵⁰ Domokos 2022.

⁵¹ Lásd Békés 1966. Küllös 1988.

Lám meg-mondtam Angyal Bandi, ne menny az Alföldre,
 Tsikósoknak Gulyásoknak közébe, közébe.
 Mert meg tanulsz lovat lopni izibe, izibe,
 Majd úgy kerül sz a Vármegye kezébe, kezébe.⁵²

A pozitív betyárkép nálunk – akárcsak Nyugat-Európa bizonyos részein is – a romantikus szellemű irodalmi műveknek, majd ezek ponyvára került változatainak volt köszönhető.⁵³ A folyamatokat az is erősítette, hogy Kelet- és Közép-Európában a későbbi ébredő nemzeti kultúrák valósággal szomjazták a hősokeket, egyes vidékeken így lettek hősokek az útonállókból, haramiákból.⁵⁴ A magyar ponyvák pozitív betyárképének kialakulásához irodalmi művek és színdarabok, *népszínművek* is hozzájárulhattak, ez a zenés-táncos műfaj a bécsi *Volksstück* mintájára jött létre a 19. század derekán, egyik jellegzetes zsánerfigurája volt a betyár. A szélesedő, immár romantikus háttérhez jutó betyárkultusz hatása a népi díszítő művészetben éppúgy kimutatható, mint a szájhagyományozó költészetben⁵⁵ – természetesen nemcsak ponyvaszövegek nyomán.

Hasonló kettős fejlődés, mintegy „hagyomány-továbbtükrözés” jellemzi a *vőfélykönyveket*. A menyasszony búcsúját és az örömszülők érzéseit helyettük versebe szedő vőfély fő feladata a lakodalmi szertartás irányítása: rigmusokkal köszönti az ételfogásokat, táncra-zenére biztat, adományokat gyűjt a szakácsnék és a cigányzenészek számára.⁵⁶

Az elsőként Mátyus Péter (1793), majd névtelen szerzők által kiadott versfüzetek a köznemesi-mezővárosi lakodalmak 18. századi, diákos-biblikus szöveg-hagyományát transzponálták a falusi használat felé, gazdag, egyedi variantúra és ezernyi új vers mintájaként. Nem meglepő, hogy a modern városi kultúra, a 20. századi kispolgári esküvők szokásanyaga is kapcsolatot tart e füzetekkel, a versek változatait máig használják!

A hagyományos populáris nyomtatványoknak a 19. század utolsó harmadától meg kellett küzdeniük a nyugati típusú tömegirodalommal. Ekkor már a nemzetközi irodalomban – viszonyulástól függően – kolportázsnak, szennyirodalomnak stb. nevezett műveket is a *ponyva* szóval illette a köznyelv, így a két kulturális szint sokszor még a kutatási gyakorlatban is összezsúszik, holott merőben különböző jelenségekről van szó. A nyugati jellegű olcsó irodalom, a füzetes regények megjelenése nem jelentette azonnal a magyar ponyvakiadás végét. Az évszázados múltra visszatekintő, provinciális 18–19. századi populáris nyomtatványok egészen az I. világháborúig jelen voltak (a vallásos kiadványok, imafüzetek, búcsúsénekek még tovább), bár a század utolsó harmadától erősen megkopva, főként újrányomások vagy átiratok formájában.⁵⁷

⁵² Kiadása pl. Békés 1966: 40.

⁵³ Lásd erről Franciaország vonatkozásában: Chartier 1984: 321–331.

⁵⁴ Küllös Imola kárpátaljai, valamint balkáni példákat említ: Küllös 1992: 271–273.

⁵⁵ Fél – Hofer 1966. A VI. és 33. képek.

⁵⁶ A műfaj történeti áttekintését lásd Tóth A. 2015.

⁵⁷ Tipológiájukról bővebben pl. Tüskés 2002.

KORSZAKOK, KIADVÁNYTÍPUSOK

Magyarországon a szó szoros értelmében vett populáris nyomtatványokról a 18. század közepéig nem beszélhetünk; korábban nem mutatkozott igény olcsó, tömeges világi kiadványokra. Nagy példányszámú, viszonylag széles rétegeket elérni képes nyomtatványoknak a könyvnyomtatás első két évszázadában kizárólag a kalendáriumokat tekinthetjük.⁵⁸ A naptárfunkció mellett egyéb hasznos és/vagy szórakoztató olvasmányokat tartalmazó kiadványok a 19. században is jelentősek maradtak. Úgy sejtjük, mind a kiadványok számát, mind az összes eladott példányszámot tekintve a legjelentősebb magyar nyomtatványtípus maradt egészen a 19. század végéig. A 19. század második harmadától differenciálódott, immár nemcsak a kisalakú, 32° formátumú kalendáriumok jelentek meg, hanem ennél egy, illetve két mérettel nagyobbak is (16°, valamint 8° formátumban). A különböző méretek az egyes olvasói rétegek eltérő igényeihez igazították tartalmukat, legalábbis látszólag.⁵⁹ A legtöbb esetben egyazon kiadó adott ki különböző formátumú naptárakat. A kisebb méretűek a nagyobbak kivonatai voltak, s ez hozzájárult a felső középosztályi műveltség alsóbb rétegeiben való terjedéséhez.

A kalendárium, mint kiadványtípus és művelődési forma kitartó jelenlétéhez az a tény is hozzájárulhatott, hogy az 1840-es évek vége előtt nem létezett Magyarországon tömegsajtó, főként a megfelelő olvasói bázis elégtelensége, illetve az erős birodalmi cenzúra, a sajtószabadság hiánya okán. Nem csupán a példányszámok nagyságrendje miatt játszottak fontos szerepet: a kalendáriumok és ponyvák tartalma közt jelentős átfedések figyelhetők meg, sokszor azonos alkotók készíthették azokat. Az 1810–20-as évek zsebkalendáriumaiiban például több olyan dalszöveget kinyomtattak, amelyek korábban a füzetes ponyvák profiljába tartoztak, onnan azonban fokozatosan kiszorultak, s a „dalfüzér” típusú ponyvák helyét hosszabb antológiák vették át (például a váci *Énekes Gyűjtemény*, 1799–1803; *Érzékeny és víg dalok*, 1826, 1834).

A kalendáriumok tartalmi összetevőinek változása a tárgyalt időszakban sokkal nagyobb spektrumon történt, de itt is megfigyelhető bizonyos elmozdulás a verses tartalomtól a próza irányába. Bár a kalendáriumok már a 18. században is sok prózai szöveget hoztak, például tanácsadó fejezeteik, történelmi vagy földrajzi ismeretterjesztő írásaik, a rövid csattanós történeteket, anekdotákat tartalmazó (többnyire záró) fejezetek mind-mind prózai alkotások voltak, ugyanakkor jó néhány dalszöveget is közöltek.⁶⁰

Az első, nagyobb tömegeket mozgósító orgánus, amely a példányszámokból következtethetően már eljutott a középső társadalmi réteg alsó szegmensébe, a városi kispolgárokhoz és a mezővárosi módos gazdákhöz is, a *Vasárnapi Ujság* volt. A szórakoztató és ismeretterjesztő, illusztrált folyóiratok első hazai példájaként közel 70 évig állt fenn.⁶¹ Hosszú története során többször cserélt szerkesztőt, ami a tartalom átrendeződésével is járt. Ezen átrendeződések a lap olvasóinak társadalmi hovatartozását is érintették, ami a felső középrétegtől az alsó felé való elmozdulást jelent. Az 1850-es

⁵⁸ Dukkon 2000.; 2003.; 2017.

⁵⁹ Kovács 1989: 84–111.

⁶⁰ Mikos 2009.

⁶¹ Lipták 2007.

éveket követően a képes, szórakoztató magazinok nagy hatással voltak a még mindig nagyon virulens ponyvakultúrára: témákat és cikkeket éppúgy cseréltek, mint ahogy esetenként szerkesztőik és szerzőik is azonos személyek voltak. A század vége felé pedig megfigyelhető a hagyományos, a magyar szaknyelvben – némileg indokolatlanul – népiesnek nevezett ponyvatermékek és a tankönyvek közti átjárás is.⁶²

A PONYVÁK MINT IRODALMI ÉS ÍZLÉSTÖRTÉNETI FORRÁSOK

Az olcsó nyomtatványok tartalmi jellegzetességei sokszor változtak a vizsgált korokban. Az 1750–1830 közti időszak füzetes ponyvái főként lírai dalokat, illetve hosszabb-rövid epikus költeményeket tartalmaztak.⁶³ A kora újkori magyarországi ponyvakiadás némiképp eltér a nyugat-európai populáris nyomtatványok újdonságokra-aktualitásokra kihegyezett kiadói stratégiájától: meglepően sok régebbi szöveget adtak ki füzetes formátumban. Elsők voltak e körből a magyar verses elbeszélő műfajok klasszikusai, némelyikük már a 16–17. században füzetes kiadásban került az olvasók kezébe. A három legfontosabb ilyen história az *Árgirus* (Gergei Albert, 1580-as évek?; átdolgozás: Piskólti István, 1781), az *Apollonius* (1591) és *Tholdi Miklós históriája* (Ilosvai Selymes Péter, 1574). A sort néhány vitézi balladatöredéktől Gyöngyösi István (†1704) főúri barokk eposzaiig és Gvadányi József (1725–1801) satirikus elbeszélő költeményeiig folytathatjuk.

A magyar ponyvarepertoár legfőbb sajátossága emiatt a közköltészeti hagyományban játszott, egyidejűleg konzerváló és frissítő, (re)kanonizáló szerep lett. A ponyván kiadott rövidebb világi versek között a 18. század végén, sőt néha még a 19. század elején is bőven akadnak 17. századi eredetűek, amelyek spontán divatját a kéziratokban ekkor már nemigen lehet adatolni. Ez az „értékmentés” hozzájárult ahhoz, hogy a régi szövegek a szélesedő alfabetizáció segítségével a 19. század végére eljussanak a paraszti folklórba, ami még tovább hosszabbította ismertségüket és variálódásukat (*A kánai menyegző*, *Kádár István históriája* stb.).⁶⁴

Hasonló a helyzet az epikus történetekkel, akár prózai, akár verses formában jelentek meg. A magyarországi ponyvák kontinuitást jelentettek a késő középkori, kora újkori prédikációs exemplumok, a lovagregények, novellagyűjtemények, valamint az újkor második felében a magyar nyelvterületre is eljutó német népkönyvek, majd a 19. század második felének gyermek- és ifjúsági irodalma között.⁶⁵ Például néhány középkori (vagy akár ókori) eredetű népkönyv-történet már a 16–17. században eljutott hozzánk, először előkelő olvasók számára készült kiadványokban, majd a 17–18. században a középréteg számára nyomtatott olcsóbb füzeteken jelentek meg, s a 19. század második felében már a parasztság számára készült ponyvákön találjuk őket.

⁶² Lásd Mikos 2006.

⁶³ Az előbbiekből készült tematikus válogatások: *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820*. Csörsz (szerk.) 2018.; 2020. A sorozatban a verses epikából és a prózai szövegekből is tervezünk kötetet.

⁶⁴ Csörsz 2018: 9–10.

⁶⁵ S. Sárdi 2005.

Ilyen például *Melusine* (17. század közepéről adatolható), a *Szép Magelona*, vagy *Szent Genováva* története, valamint a Nibelung-mondakör egyik epizódja, a *Csontos Szigfrid* (Hürnen Seifred).⁶⁶

A közköltészet egészét tekintve több-kevesebb százalékban szinte minden műfaj és alműfaj képviselteti magát a ponyvákban is.⁶⁷ Mindenképp beszédes, hogy melyik *nem*. Például teljesen hiányzik e kiadványokból a politikai költészet, de nemcsak a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) emlékeit ébren tartó rebellis dalok, hanem az aktuálpolitikai műfajok is. Nincs nyoma a külföldi uralkodók nevében írt helyzetdaloknak, a hazafias nemesi kesergőknek, indulóknak, antijozefinista gúnyverseknek. Ezek kizárólag a kéziratok útján terjedhettek, e hagyománylánc elegendő és biztonságos volt a hatékony jelenlétükhöz – a magyar ponyvakiadásra e tekintetben sem vált jellemzővé az angol *street literature* rugalmas és provokatív szerepköre. Némelyik szöveg csak a nemesi körökben mozgott, mások azonban országosan ismertek lettek, felekezeti és műveltségi határok nélkül. Nyomdafestéket először a 19. században láttak, amikor már maguk is muzeálisnak és veszélytelen(ebb)nek számítottak.

A kéziratok arra utalnak, hogy maguknak se sokan másolták le a kiadott, társadalmi témájú szövegeket. Ritka kivétel a *Porció-ének* és a *Csaknem elájultam...* kezdetű németcsúfoló,⁶⁸ de ezek a kéziratok hagyományból léptek át alkalmilag a nyomtatott közköltészetbe. Az egykorú ponyvákkal leginkább a rokokó szerelmi és kesergő líra alkot közös halmazt, pl. *Bezzeg van Bács vármegyében; Hervad szívem, s árad naponként bánatom; Felnyitnám már bús szívemnek régen bészart ajtaját* stb.

A világi kéziratosság Magyarországon műfaji szempontból is korábban és összetettebben teljesedett ki, mint a nyomtatványok repertoárja. A korai (16–17. századi) nyomtatott anyag műfajkínálata eleve foghíjas, s ezt az eltolódást a 18. század végéig is csak részben küzdi le. A ponyvakultúra ebben a pótló folyamatban komoly szerepet játszott. A zsebkönyv méretű váci *Énekes Gyűjtemény* előtt,⁶⁹ tehát jóformán 1800-ig nem volt a piacon kötetnek nevezhető magyar világi énekanológia! Ilyesmit ekkor még kizárólag ponyvák közöltek.

A 17. század viszonylag szűk termése után a 18. századi kiadók (Landerer, Patzko, Ambró, Máramarossy Gottlieb stb.) fedezik fel az új médium lehetőségeit. Úgy tűnik, a vallásos kiadványokkal kezdték a kísérletezést, s ezek sikere már a század első felében számottevő, bizonyára üzleti értelemben is. A birodalmi szintű rekatolizációs programban jelentős szerephez jutottak az aprónyomtatványok (filléres szentképek, egylapos imádságok, énekfüzetek búcsújárásra vagy egyes egyházi ünnepekre). A kiadók ráadásul az egyházi központokban működtek, ahol sokféle hivatalos felkérésre is számíthattak (Buda, Győr, Szombathely, Vác, Nagyvárad, Szeged stb.). A protestáns ponyvakiadás ilyen lehetőségek híján a városi, illetve kollégiumi nyomdák körében talált partnerekre, elsősorban Debrecenben és Erdélyben.

⁶⁶ A nemzetközi vándortémákról lásd pl. Breuer–Tüskés (hrsg.) 2010.

⁶⁷ A *Régi Magyar Költők Tára* eddigi négy közköltészeti kötetében összesen 906 szövegcsaládot közöltünk. Vö. RMKT XVIII/4 (2000), 8 (2006), 14 (2013) és 15 (2015).

⁶⁸ Ezek ponyvaváltozatainak kiadása: *Magyar világi ponyvairódalom 1700–1820*. Csörsz (szerk.) 2020: 10. sz. 28–29, illetve 91. sz. 205–206.

⁶⁹ Erről a forráscsoportról bővebben: Csörsz 2016: 353–381.

A világi füzetek némi fáziskéséssel, de szerkesztői-terjesztői tapasztalatokkal indultak hódító útjukra. A korai ponyvák egyrészt a megőrizték a vallásos füzetek külalakját, másrészt a német és nyugat-európai világi kiadványok tartalmi megoldásait közvetítették a hazai közönséghez, nemcsak a szövegek, hanem a címlap-illusztrációk tekintetében is a barokk-rokókó könyvkultúrát idézve. A mozgóárusoknál feltehetőleg mindkét típus kapható volt.

Fontos, hogy a ponyvák tudatosan *nem* a kéziratok mintáját követik. A maguk szerény eszközeivel ők igazi könyvek akartak lenni, lezárt és valamelyest gondozott szövegekkel. A régi előzményeket továbbgörgető minikönyvek fő küldetése a didaktizmus volt, akár komoly, akár mulattató eszközökkel, akár a kompozíció segítségével. Sokszor közöltek párhuzamba állítható, egymásra utaló hosszabb szövegeket. *A rossz fonyók históriáját* egy végre férfihöz jutott vénlány frivol dicsekvésével párosították, a részeg férj és felesége közti verses vitát a még részegebb falusi bírák zsánerjelenetével, *A nyúl énekét* pedig egy szintén 17. századi verssel *A vadászatnak dicséretéről*.⁷⁰

A már feltárt szövegcsaládok, de a még kritikai kiadásra váró, ezres nagyságrendű szerelmi közköltészet is azt sugallja, hogy más volt egy szöveg „helyi értéke” a ponyvamezőnyben és más a kéziratos műfajhálóban. A lírai dal mint önvallomás egy kéziratot másolatban vagy énekelve a személyiség intim terében maradhatott, nyomtatásban viszont már megszűnt ez a védettsége. Bizonyos önfeltáró, érzelemgazdag sorok vagy strófák épp ezért szorulhattak ki a ponyvákról, mivel ezzel a személyességgel nem nagyon tudtak még mit kezdeni az olvasók, s határátlépésnek tekintették volna. A ponyvák ezt kezdetben úgy hidalták át, hogy vagy nagyon régies szerelmi dalokat közöltek (a 17. századi főúri kéziratosság néhány emlékét, amelyek életideje így anélkül hosszabbodott meg, hogy valóban közismertek lettek volna az egykorú kéziratokban), vagy pedig olyan zsánerdalokat, amelyeket senki sem olvashatott konkrét bizalmas közlésként. Akadnak rokókó szókinszű, epekedő műdalok és érzékeny versek is, de ez utóbbi csoport szűkebb a kéziratok kínálatához képest. Az általános keservesek, életpanaszok viszonylag gyakoriak; ezt a műfaj fohászokhoz közeleli, vallásos utalásokban gazdag, veretes nyelvezetén túl azzal is magyarázhatjuk, hogy e szövegek egyúttal egy régies, bejáratott műfajt képviseltek. Több, 17. századi gyökerű alkotás így látott először nyomdafestéket, köztük bujdosóénekek (*Ideje bujdosásimnak*) és keservesek (*Jaj, mely szerencsétlen időre jutottam*).⁷¹

Ez nemcsak a cenzúra miatt volt fontos. A vágyak és azok beteljesülése még mindig kényes témakör volt a nyomtatásban, s a kiadók nem akarták a fejükre hozni az erkölcsstelség vádját. Mezővárosi, majd falusi vevőket feltételezve úgyis tudták, hogy számukra nem a szerelmi dalkincs pótlására kell a ponyva, hiszen ilyesféle népdalokról bőven lehetett már tudomásuk. Így 1800 táján még gyakrabban válogattak be mulató vagy mulattató dalokat, oktató és dramatikus szövegeket, mint szerelmiéket. Még a ponyváknak tudatosan hátat fordító (bár épp a neves váci ponyvagyártó, Gottlieb Antal

⁷⁰ Számos más példával együtt: Csörsz 2017. A nyúl énekéről és a Pitypalatty-nótáról idő közben önálló tanulmány is megjelent: Csörsz 2019.

⁷¹ Ponyvaszövegeik új kiadása: *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820*. Csörsz (szerk.) 2018: 109. sz., 175–178, illetve 116. sz., 191–192.

által kiadott!), irodalmi és közköltészeti repertoárt közlő *Énekes Gyűjtemény* előszava is mentegetőzik (1803): az itt közölt dalok erkölcsileg semmiféle botránkozást nem okoznak.⁷² Miközben tehát az irodalmi folyóiratok már átléphetik ezt a személyesség-határt, a popularitásban még küzdelmet kell vívni a kiadóknak a téma elfogadtatásáért.

Pogány Péter összeállította az 1800-ig megjelent váci világi ponyvák repertóriumát,⁷³ s az itt kirajzolódó arány nagyjából érvényes más kiadók termékeire is. A 160 tételes műjegyzéknek legfeljebb a harmadát tekinthetjük szerelmi tárgyúnak, de ezek közt is akad mulatódal vagy egyéb, átmeneti műfajú kontaminált szöveg. Jó néhány vers származik a 17. századból, zömében kesergő vagy búcsúzó karakterűek. Ha a régebbi kéziratokban *cantio flebilis* gyűjtőnévvel jelölt keserveseket és sorsénekeket is hozzászámítjuk a szerelmi-személyes tömbhöz, még akkor sem érjük el a kiadott szövegek 50%-át. Ez az arány a kéziratosságban jóval magasabb. Más kérdés, hogy e dalok kinyomtatása önmagában bátor és ízlésformáló vállalkozás volt; nem véletlenül rejtegetik a ponyvakiadók az évszámokat. A hazai közönség ilyen típusú dalokat (még ha néha nem is a legfrissebbeket) első ízben a ponyvákban olvashatott nyomtatásban. Érthető, hogy a személyesebb, rokokó ponyvaszövegeket 1790-től viszonylag nagy számban kezdték másolni kéziratokba,⁷⁴ sőt némelyikük ki is szorította a korábbi, kéziratossá variánsokat.

A világi ponyvák kínálata tehát nem fedi le a teljes közköltési műfajhálózatot, sőt a bekerült szövegtípusok korszakonként más arányt mutatnak. Az 1750-es években még jellemzőek, de később megritkulnak az olyan füzetek, amelyek teljes egészében szerelmi dalokat közölnek, ezek is jórészt szomorúak: a *Kesergő szíveknek szomorú énekei* (1791) csak keserveseket közölt, a *Szívreható dallok* (1818) csak műköltői panaszdalokat.⁷⁵ A ponyvák többsége hangsúlyozottan vegyes tartalmú. Az 1750–1760-as években még valamelyest szorosabban komponált füzeteket a század végére felváltják a vegyes dalfüzetek, illetve a régiségeket kiszorító hosszabb-rövidebb epikus művek (pl. bűnügyi és betyárballadák). Az erős többséget alkotó nem szerelmi dalok műfajrendje igen változatos: lakodalmi intő és oktató énekek, moralizáló versek, legény-, férj- és asszonypanaszok, tanköltemények (a szántóvetőkről, az időjárásról), a Mária Terézia által letelepített cigányok nevében írt panaszvers (1768), sokféle csúfoló és soroló, ivó- és mulatódalok, néhány prózai paródia (cigánykeresztelő és -temetés, németes kiejtéssel írt magyar prédikáció, *A rendes pipázás privilégiumjai* stb.), verses rejtvények, sőt néhány vallásos ének is megbújik köztük. Az általuk sugallt karneváli, szórakoztatva tanító, néha tréfára hajló világkép egyfajta magyarázattal is szolgálhatott azok számára, akik a túlzott világiságot kérték volna számon. A ponyvának mindenekelőtt áruként kellett helyt állnia, s a kiadók eladhatóbbnak ítélték a vásári érdekességet, a szövegek játékoságát, laza kompozícióját, mintsem hogy túl komoly olvasnivaló látszatát keltsek. Erre a célra megmaradtak a régi, sokadszor kiadott történeti és széphistóriák, a

⁷² Vö. Csörsz 2016: 369–370.

⁷³ Pogány 1959. Függelék.

⁷⁴ Jankovich Miklós: *Magyar világi énekek*; Daróczi József: *Dávidné Soltári* stb.

⁷⁵ E ponyvák teljes anyagát közzétűk forráskiadásban: *Magyar világi ponyvairódalom 1700–1820*. Csörsz (szerk.) 2018: 101–103. és 118–120. sz.

Gyöngyösi-művek – jellemzően olyan szövegtípusok, amelyek hosszabbak annál, mint amit az emlékezet könnyen átfog, így a füzetkéék újbóli elolvasását, esetleg megtanulását igénylik (vőfélyversek és násznagyok számára írt prózai szövegek).

A váci székhelyű, de leányvállalatokat (pl. Debrecen, Nagyvárad) üzemeltető Gottlieb Antal ugyanakkor részt vállalt a szépirodalom új kiadványtípusainak megjelentetésében is: folyóiratokat, egyszerűs versesköteteket (pl. Csokonai Vitéz Mihály több kötetét) és az *Énekes Gyűjteményt* szintén ő adta ki. Módja volt tehát megvalósítani, mit szánt ponyvára s mit nem; az antológiából például kihagyta a ponyvaszövegeket. Az, hogy a friss magyar műköltői termésből viszonylag keveset látunk ponyván forogni, épp ezzel függhet össze: a kiadók nem akartak konkurenciát saját egyéb kiadványaiknak. Emiatt vált saját feladattá a régies repertoár felélesztése, akárcsak az óvatosan mért, de annál fontosabb szerelmi dalkínálat.

A magyar ponyvákon tehát ne a legfrissebb anyagot keressük, hanem a kiadó profiljába legjobban illő, a megcélzott vevőkört megszólító műveket. Épp ezért fontosak a műköltői szövegek, de fordítva, mint a kéziratokban: amazok a befogadói választást tükrözik, emezek pedig a nyomdász művelődési vagy üzleti törekvéseit. Csokonai Vitéz Mihálynak például viszonylag kevés verse került ponyvára 1810 előtt, olyannyira erős volt a kéziratos hagyomány, majd az egyre népszerűbb saját kötetei, amelyek mintegy elvették a ponyva elől az adott művek terjesztési lehetőségeit. A *Szelelem dal a csikóbőrös kulacshoz* című mű viszont például egy korábbi változatban, az 1805-ben, posztumusz megjelent *Ódák* „hivatalos” változatánál rövidebb formában került sajtópréss alá.⁷⁶ A ponyvák igazi beszállítói a kisebb tehetségű, de szerény tiszteletdíjjal kielégíthető versfaragók voltak, mint Kuruzs, *Az özvegy Karyóné s két szeleburdiak* című vígjátékában (Csurgó, 1799) megörökített versgyáros és csodadoktor.⁷⁷ Ő azzal büszkélkedik, hogy nemrég vitték el a kompaktorok (könyvkötők) az egyik friss versét, ami persze nem saját munka, hanem közköltési egyveleg – de a hősnőnek, Borisnak épp jó lesz ez is.

Az, ha egy szöveg ponyvára kerül, gyakran az elavulást jelzi, különösen a kéziratok gyorsabb ízlésreakcióihoz képest. A 17. századi virágénekek száz évvel későbbi ponyvakiadásai például együtt járnak azzal, hogy e versek szinte teljesen elmaradnak a kéziratokból, mintegy közeget váltanak. Az *Iffjúság, mint sólyommadár* kezdetű dalra így ragad át a megvetett *Argirus-história* sorsa: a ponyvákat gyakran vádként érő porosság, elavultság. Másfelől a füzetes kiadások falusi használata (amelyre már a kortársak, illetve a 19. századi népdalgyűjtők is figyelmeztetnek) azzal a lehetőséggel hosszabbította meg e szövegek életét, hogy a parasztság eltanulta s a szájhagyományba emelte e dalokat, amelyek mögül eközben teljesen eltűnt hajdani közönségük, a fő- és köznemesség. Több szöveg esetében ilyen „áthidalásokat” láthatunk:

17. század	18. század	19–20. század
nemesi kéziratosság	ponyvakiadások	szájhagyomány
	nemesi és diák kéziratok	— — — > kihalás

⁷⁶ Utóéletéről a ponyván, illetve kalendáriumban lásd Mikos 2005.

⁷⁷ Szerepéről Csokonai életműve vonatkozásában pl. Csörsz 2016: 315–323.

A ponyvák a kéziratossághoz képest még erősebben kapcsolódnak az olvasáskultúrához. Ám míg a kéziratosság megmaradt saját virágzó keretei között, addig a ponyva és a kalendárium expanzívan viselkedett, s hamarosan megkerülhetetlen tényezővé vált a nyomtatott nyilvánosságban. Hosszú aranykora épp ekkoriban kezdődik. A kéziratoss és ponyvai műveltségszálak összekapcsolását azoknak köszönhetjük, akik a piarista tanár, nyelvész és tudományszervező, Révai Miklós felhívása (1782) nyomán tudatosan gyűjteni kezdték a közköltési forrásokat. Jankovich Miklós, Aranka György és a Sebestyén család a különálló ponyvafüzetek egybekötésével voltaképp tematikus, rétegirodalmi antológiákat állítottak össze, némiképp pótolva a hasonló köteteket. Ezek a lenézett és veszendő kiadványok a maguk „könyvpótlék” módján, Jankovichék és Erdélyi János (az első magyar népköltési antológiák szerkesztője, 1846–1848) védelmében mégiscsak beléptek a magyar irodalomtörténetbe.

Irodalom

BALÁZS-HAJDU Péter – CSÖRSZ Rumen István

- 2009 Ponyva. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): Tamás Zsuzsa (szerk.): *Magyar művelődéstörténeti Lexikon: Középkor és kora újkor. 9. kötet. Pálffy - rénes forint.* 224–227. Budapest: Balassi Kiadó.

BAROS Gyula

- 1918 Arany, Petőfi és a ponyvairodalom. *Magyar Könyvszemle*, 26. 154–181.

BENDA Kálmán

- 1978 A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. In uő: *Emberbarát vagy hazafi.* 287–308. Budapest: Gondolat Kiadó.

BÉKÉS István

- 1966 *Magyar ponyva Pitaval. A XVIII. század végétől a XX. század kezdetéig.* Budapest: Minerva Kiadó.

BÖDY, Paul

- 1972 Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870: A Study of Ideas of Individuality and Social Pluralism in Modern Politics. *Transactions of the American Philosophical Society*, 62. 2. 1–134. 98–108.

BREUER, Dieter – TÜSKÉS, Gábor (hrsg.), CSÖRSZ, Rumen István – HEGEDÜS, Béla (Mitarb.)

- 2010 *Fortunatus, Melusine, Genovefa. Internationale Erzählstoffe in der deutschen und ungarischen Literatur der Frühen Neuzeit.* Bern: Lang.

BURKE, Peter

- 1984 A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén. Ford. Mohay Tamás. *Ethnographia*, 95. 3. 362–373.
- 1991 (1978) *Népi kultúra a kora újkori Európában.* Ford. Bérczes Tibor. Budapest: Századvég – Hajnal István Kör.

CHARTIER, Roger

- 1984 *The Cultural Uses of Print in Early Modern France.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

CHIKÁNY Judit

- 2015 Tündéres széphistória és bohózat, avagy mivé lettél, Lúdas Matyi? In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb: Közköltészeti tanulmányok 4.* 407–432. Budapest: Reciti Kiadó.

CSÖRSZ Rumen István

- 2016 *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig. Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800).* Irodalomtudomány és kritika. Budapest: Universitas Kiadó.
- 2017 Kompozíciós elvek a XVIII. századi magyar világi ponyvaköltészetben. In: Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok 5.* 65–100. Budapest: Reciti Kiadó.
- 2018 Előszó. In: *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820*, 7–15.
- 2019 A nyúl, a farkas és a pitypalatty. Moralizáló versek a XVIII–XIX. századi magyar közköltészetből. In: Mercs István (szerk.): *Nagy az Isten állatkertje... Állat(sá)gok a magyar irodalom- és művelődéstörténetben.* 48–78. Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület.
- 2023 Márjást-is el-vészen ha húszast nem adnak. Pénz és gazdálkodás közköltészeti tükrében (1700–1840). In: Balogh Gergő – Hites Sándor – S. Laczkó András (szerk.): *Poétai ökonómiák. Költészet és gazdaság az irodalomtörténetben.* 11–33. Verso Könyvek, Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék.

CSÖRSZ Rumen István (szerk.)

- 2018 *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820. I. Lírai dalok és versek.* ReTextum 8. Budapest: Reciti Kiadó.
- 2020 *Magyar világi ponyvairodalom 1700–1820. II. Oktató és szórakoztató költészet.* ReTextum 11. Budapest: Reciti Kiadó.

CSÖRSZ Rumen István – SZILÁGYI N. Zsuzsa

- 2016 *Kintyets Kimpenyesty (1768).* Egy román–magyar verses ponyva tanulságai. In: Lengyel Réka (szerk.): *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században.* 69–93. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet.

DANKÓ Imre

- 1992 *Régi vásáraink világa.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

DOMOKOS Mariann (s. a. r.)

- 2022 *Grimm-mesék magyar ponyvák (1850–1900).* /Retextum 13./ Budapest: Reciti.

DUKKON Ágnes

- 2000 Historische deutschsprachige Kalender in Regionen von Ungarn im 17. Jahrhundert. In: Astrid Blome (hrsg.): *Zeitung, Zeitschrift, Intelligenzblatt und Kalender. Beiträge zur historischen Presseforschung.* 237–244. Bremen: Edition Lumiere.
- 2003 *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.

- 2017 Le cheminement dans l'Europe des XVIe et XVIIe siècles du „Calendrier historial” un type de publication populaire. In: Claire Madl – István Monok (édité par): *Ex oriente amicitia: Mélanges offerts à Frédéric Barbier à l'occasion de son 65e anniversaire*, L'Europe en réseaux. Contribution à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918, 7. 63–85. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.
- FÉL Edit – HOFER Tamás
- 1966 *Saits, Soldiers, Shepherds. The Human Figure in Hungarian Folk Art*. Budapest: Corvina Press.
- KATONA Imre
- 1996 Homérosz egy kései utóda Csongrádon. Lóczi Franci vak históriás élete és versei. *Oppidum Csongrád* 3. 55–88.
- KISPOVÁ, Mária – VANČOVÁ Tatiana – GEŠKOVÁ Želmíta
- 1984 *Bibliografia slovenkých a inorečových kalendárov 1701–1965*. Bratislava: Matica Slovenská.
- KÓKAY György
- 1990 *Geschichte des Buchhandels in Ungarn*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- KOVÁCS I. Gábor
- 1989 *Kis magyar kalendáriumtörténet a kezdetektől 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KÖVÉR György
- 2004 Inactive Transformation: Social History of Hungary from the Reform Era to World War I. In Gyáni Gábor, Kövér György, Valuch Tibor (eds): *Social history of Hungary from the reform era to the end of the twentieth century*. Transl. by Mario Fenyo. Highland Lakes, N.J.: Atlantic Research and Publ.; New York: Columbia Univ. Press.
- KÖVÉR György (szerk.)
- 2006 *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig*. Budapest: Századvég.
- SZ. KRISTÓF Ildikó
- 2008 How to Make a (Legal) Pact with the Devil? Legal Customs and Literacy in Witch Confessions in Early Modern Hungary. In Gábor Klaniczay – Éva Pócs (Ed. by.): *Witchcraft Mythologies and Persecutions*. 164–183. Budapest: CEU Press.
- KÜLLÖS Imola
- 1988 *Betyárok könyve*. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó.
- 1992 Betyárfolklor és nemzeti önkép – Magyarországon és Európában. In Mohay Tamás (szerk.): *Közelítések. Néprajzi, történeti antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára*. 271–284. Debrecen: Ethnica Alapítvány.
- LENGYEL Ágnes
- 2004 A szakrális ponyvanyomtatványok jellemzői, szerepük a palóc népi vallásosságban. *A Nógrád megyei múzeumok évkönyve*, 27–28. 239–255. Salgótarján: Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága.

LIPTÁK Dorottya

- 2007 Illustrierte Bildungs - und Unterhaltungspresse und das Leseublikum in der Donaumonarchie zur Zeit Franz Josefs (1850–1914). In Norbert Bachleitner – Andrea Seidler (hrsg.): *Zur Medialisierung gesellschaftlicher Kommunikation in Österreich und Ungarn. Studien zur Presse im 18. und 19. Jahrhundert*. Wien: LIT Verlag, 177–234.
- 2016 Szeletek az „erdélyi” könyves- és sajtóvilág 19. századi történetéből. Pályáívek, generációk, tendenciák várostörténeti és vállalkozástörténeti kontextusban. In Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia, Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. 491–503. Budapest: Kossuth Kiadó.

MIKOS Éva

- 2005 Szerlemdal... Megjegyzések egy Csokonai-vers népszerűségéről, valamint társadalom- és művelődéstörténeti kapcsolatairól 19. századi kalendáriumok alapján. In Gulyás Judit – Tóth Arnold (szerk.): *Mindenes Gyűjtemény II: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*. 169–189. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék.
- 2006 A magyar honfoglalás történeteinek konstruálódása a 19–20. század fordulójának ponyva-, ifjúsági- és tankönyvirodalmában: Esettanulmány Böngérfi János életművének példáján. In Ekler Andrea – Mikos Éva – Vargyas Gábor (szerk.): *Teremtés. Szövegfolklorisztikai tanulmányok Nagy Ilona tiszteletére*. 442–461. Pécs – Budapest: L'Harmattan – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék.
- 2009 „Elegy tárgyú dalok”: A dalműfaj térnyerése és fogalmi problémái a reformkor magyar nyelvű kalendáriumában. In Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Folklor és zene. Folklor a magyar művelődéstörténetben* 4. 140–173. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 2020 Fazekas Mihály költői és szerkesztői munkásságának folklor és populáris irodalmi kapcsolataihoz. *Studia Litteraria*, 59. 3–4. 160–190.

NAGY Ilona

- 1999 The birds of the Child Jesus. A Story in Apocryphal Gospels and Folklore, *Cesi v Cizine* 11. 73–80.
- 2001 *Apokrif evangéliumok, népkönyvek, folklor*. Budapest: L'Harmattan.

ORBÁN János – CSÖRSZ Rumen István

- 2016 Kéziratok és nyomtatványok egy marosvásárhelyi kereskedőház boltozatából, *Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények* (2015), 275–314.

POGÁNY Péter

- 1959 *Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán, 1770–1823*. Irodalomtörténeti Füzetek, 1. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1978 *A magyar ponyva tüköre*. Budapest: Magyar Helikon.
- 1993 Der Bilderschatz der alten ungarischen Jahrmarktliteratur. In Leander Petzoldt – Ingo Schneider – Petra Streng (hrsg.): *Bild und Text. Internationale Konferenz des Komitees für Ethnologische Bildforschung in der Société Internationale pour Ethnologie et Folklore (SIEF)*. 190–193. Bratislava: Národopisný ústav SAV.

POGÁNY Péter (szerk.)

- 1983 *Riadj magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakrónikái*. Magyar Hírmondó. Budapest: Magvető Kiadó.

RATHMANN János (szerk.)

- 2002 *Die ungarische Aufklärung und der zeitgenössische [zeitgenössische] Unterricht – Ratio educationis 1777 – A magyar felvilágosodás és a kortárs oktatás – Ratio educationis 1777.* Gödöllő: Magyar Tudományos Akadémia – Szent István Egyetem.

Ratio educationis

- 1777 *Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas,* közrem. Ürményi József [et al.]. Vindobonae: Typ. Trattner.

Régi Magyar Költők Tára, XVII. század (RMKT XVII.)

- 1961 RMKT XVII. 3. *Szerelmi és lakodalmi versek.* S. a. r. Stoll Béla. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1977 RMKT XVII. 9. *A két Rákóczi György korának költészete, 1630–1660.* S. a. r. Varga Imre. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1981 RMKT XVII. 10. *Az 1660-as évek költészete, 1661–1671.* S. a. r. Varga Imre. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1986 RMKT XVII. 11. *Az első kuruc mozgalmak korának költészete, 1672–1686.* S. a. r. Varga Imre. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1991 RMKT XVII. 14. *Énekek és versek, 1686–1700.* S. a. r.: Jankovics József, [mts.: Stoll Béla]. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század (RMKT XVIII.)

- 2000 RMKT XVIII. 4. *Közköltészet 1. Mulattatók.* S. a. r.: Küllös Imola, mts.: Csörsz Rumen István. Budapest: Balassi Kiadó.
- 2006 RMKT XVIII. 8. *Közköltészet 2. Társasági és mulató költészet.* S. a. r.: Csörsz Rumen István és Küllös Imola. Budapest: Universitas Kiadó.
- 2013 RMKT XVIII. 14. *Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom* [A társadalmi élet költészete 1]. S. a. r.: Csörsz Rumen István és Küllös Imola. Budapest: Universitas Kiadó – Editio Princeps Kiadó.
- 2015 RMKT XVIII. 15. *Közköltészet 3/B: Közkerölcs és egyéni sors* [A társadalmi élet költészete 2]. S. a. r.: Csörsz Rumen István és Küllös Imola. Budapest: Universitas Kiadó.

SCHEIBER Sándor

- 1984 *Folklór és tárgytörténet III.* Budapest: Magyar Izraeliták Országos Képviselete.

SCHENDA, Rudolf

- 1970 1989³ *Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe 1770–1910.* Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- 1976 *Lesestoffe der kleinen Leute. Studien zur populären Literatur der 19. und 20. Jahrhunderten.* München: C.H. Beck Verlag.
- 1993 *Von Mund zu Ohr. Bausteine zu einer Kulturgeschichte volkstümlichen Erzählens in Europa.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

S. SÁRDI Margit

- 2005 Középkori témák a folklórban és az irodalomban. In Szemerkényi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom.* 102–115. Folklór a magyar művelődéstörténetben 1. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SÜVEGH Veronika

- 2002 „... világi énekkel tölté meg a száját...” A kisnyomtatványtár ponyvagyűjteménye – „...Filled her mouth with secular songs...” The Chapbook and Dime Novel Collection of the Department of Small Prints, In Mária Cseh. (szerk.): *A nemzeti könyvtár kisnyomtatványtára / The small-print collection of the National Széchényi Library*. Budapest: National Széchényi Library – Osiris Kiadó.

SZILÁGYI Ferenc (szerk.)

- 1983 *Elmét vidító elegy-belegy dolgok, rövidebb és hosszabb csípős históriák, melyeket a győri magyar kalendárium 1749–1849 éveiből ki-szedetetett, össze-rendezett s mostan az olvasóknak okulására közrebocsát* Szilágyi Ferenc. Magyar Hirmondó Budapest: Magvető Kiadó.

TAKÁCS Lajos

- 1958 *Históriások, históriák*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TÓTH Arnold

- 2015 *Vőfélykönyvek és vőfélyversek a 19. században. Kéziratos vőfélykönyvek Északkelet-Magyarországon*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum.

TÓTH István György

- 1996 *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- 2000 *Literacy and written culture in early modern Central Europe*. 47–93. Budapest – New York: Central European University Press.

TÜSKÉS Gábor

- 2002 Vallásos ponyvanyomtatványok a XVIII. században. In: Tüskés Gábor – Knapp Éva, *Az egyházi irodalom műfajai a XVII–XVIII. században*. 235–266. Irodalomtörténeti Füzetek 151. Budapest: Argumentum Kiadó.

VERMES Gábor

- 2014 *Hungarian Culture and Politics in the Habsburg Monarchy, 1711–1848*. 247–342. Budapest – New York: Central European University Press.

VÖRÖS Károly

- 1976 A két Ratio Educationis és népoktatás Magyarországon, 1774–1868. In *Schul- und Bildungswesen im pannonischen Raum bis 1918 mit besonderer Berücksichtigung des niederen Schulwesens. Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 1975 in Mogersdorf*, hrsg. Amt der Burgenländischen Landesregierung, Landesarchiv. 219–258. Eisenstadt: Selbstverl. des Amtes der Burgenländischen Landesregierung: Landesarchiv.

Mikos Éva

PhD, tudományos főmunkatárs, Magyar Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet

E-mail: mikos.eva@abtk.hun-ren.hu

Csörsz Rumen István

PhD, tudományos főmunkatárs, Magyar Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet

E-mail: csorsz.rumen.istvan@abtk.hun-ren.hu

Éva Mikos– István Csörsz Rumen

Chapbook or popular reading?

Popular secular publications in 18th–19th-century Hungary

This study is a Hungarian version of a paper originally published in English in Great Britain, which gives an overview of the early Hungarian history of cheap prints. The authors first review the history of research on the subject in Hungary (printing history, motif history, textology, etc.). They then shed light on the social background of the authors and readership of popular publications, touching on the restructuring that affected mass-market printed products. In the next section, the study provides a detailed account of the distribution of publications that differed from that of in Western Europe, since in the Hungarian language area cheap prints were sold at occasionally held fairs and markets rather than via door-to-door or street sales.

The second half of the study gives an overview of the contents of the cheap prints. The main genres and types of texts are examined, revealing the unique features of the popular print culture and its specific relationship with the manuscript tradition and popular poetry of intellectuals. Examples of texts of particular importance include love songs, outlaw ballads, groomsmen's books, serious and satirical works about Roma people. Even the old (dating back to the 16th–17th century) and more recent works of verse epic were mainly distributed in the form of cheap print in Hungary until the first third of the 19th century. The popular prints had both taste-forming and educational role. At the same time, they are also often mentioned as a source of cheap entertainment, as sources of jokes, riddles and anecdotes. The chapbook had to be a commodity first and foremost, which maintained its syncretic features and its miscellaneous characters for many decades. It can be seen today that, alongside the slow conquest of secular publishing and the mass press, the texts of the chapbooks and almanacs had a vast influence on Hungarian folk poetry, and also provided many themes, topics and formal models for elite literature (cf. the poetry of Arany, Petőfi, Garay etc.).